

זהות לאומית בספר בראשית

ראשי פרקים

פתיחה - זכור ימות עולם

פרק א': מקומו של פרק י'

פרק ב': לשון, ארץ, משפחה, גוי.

פרק ג': כל הנפש הבאה לבית יעקב מצרימה - שבעים

פרק ד': יצב גבולות עמים למספר בני ישראל.

פרק ה': גבולות כנען

חתימה

פתיחה - זכור ימות עולם

כל מה שמסופר עליו בספר בראשית מפרק א' עד פרק יא' הוא חלק ממעשה בראשית, חלק מעיצובו של העולם ומעיצובה של האנושות, עד בחירת אברהם להיות קורא בשם ה'. יש לראות את מכלול הפרקים א'-יא' בבראשית כ"מעשה בראשית" מתמשך, שהוא הבסיס להווייה האנושית ולאמונה בבורא עולם. במאמר זה נעסוק בפרק י' בבראשית ובהקשריו השונים. זאת מתוך הנחה שהפרק מניח אבני בנין, להתנהלות מתמשכת של הנהגת הבורא את העולם בכלל, ואת עם ישראל בפרט. דבר משה בפרשת האזינו "זכור ימות עולם בינו שנות דור ודור", הם קריאה להתבוננות בתולדות העולם לצורך הבנת מהלכים ארוכים, של הנהגת ה' את עם ישראל. בפרק י' יש יסודות שיכולים להסביר את יחסי הגומלין בין עם ישראל לאנושות כולה, ובין ארץ ישראל לעולם כולו.

על השאלה אם לכלול פרק זה בתוכנית הלימודים יש להעיר כדלקמן: לימוד פרקי התנ"ך בתוכנית הלימודים מתחלק לפרקים שלא נלמדים כלל, פרקים שנלמדים בצורה אקסטנסיבית (בקיאות בלבד), ופרקים שנלמדים בצורה אינטנסיבית (עיון ופרשנות). תיאור שיקול הדעת

לחלוקת הפרקים לסוגים השונים הוא מעבר לנדרש במסגרת זאת. על כל פנים פרק י' בבראשית לא נמצא בפרקי הלימוד הנדרשים בתוכנית הלימודים. אנו באים להציע דווקא את לימוד הפרק כאחד מהפרקים האינטנסיביים, בהיותו פרק יסוד בעיצוב הזהות הלאומית של התלמידים.

פרק א': מקומו של פרק י'

פרק י' בספר בראשית עוסק בשמות הצאצאים של בני נח אשר מהם התפתחה האנושות לאחר המבול. בפרק יש הערות אחדות יוצאות דופן כמו ההתייחסות לנמרוד או כמו גבול ארצו של כנען. אבל בעיקרו של דבר הפרק מציין את שמות הצאצאים של שם, חם, ויפת, שהפכו לעמים. רבים מהשמות הנזכרים בפרק מופיעים בהמשך בתנ"ך, והם מוכרים כעמים וממלכות כמו: מצרים, כנען, יון, אשכנז, גומר, גוג וכו'.

מקומו של הפרק בסדרת הפרקים הוא כדלקמן:

פרק ט' – היציאה מהתיבה ומעשה הכרם.

פרק י' – תולדות שם חם ויפת

פרק יא' – פסוקים א' – ט' - מגדל בבל

פסוקים י' – לב' - תולדות עשרת הדורות משם בן נח ועד משפחת אברהם.

פרק יב' ואילך – אברהם

הפרק נמצא חותם את תולדות משפחת נח מצד אחד, וכפותח את סיפור מגדל בבל ותולדות האנושות עד אברהם מצד שני. לאחר השלמת היציאה מהתיבה באה התורה לתת סקירה על תולדות האנושות שהתפתחה מצאצאי נח וזאת לקראת עלייתו של אברהם על במת ההיסטוריה.

הרמב"ן מציין שסדר הבנים בפרק שלנו הוא יפת חם שם, כי התורה מבקשת להסמיך את צאצאי שם בסוף הפרק, לצאצאי שם בפרק הבא פרק יא'.

כן נראה כי סיפור מגדל בבל תחילת פרק יא' הוא הסבר והרחבה לפסוק כה' בפרק י'
"ולעבר ילד שני בנים. שם האחד פלג כי בימיו נפלגה הארץ ושם אחיו יקטן".

פרק ב': לשון, ארץ, משפחה, גוי.

שלוש פעמים לאורך הפרק חוזרת התורה על ביטויים מקבילים.

ה מֵאֵלֶּה נִפְרְדוּ אֲנִי הַגּוֹיִם, בָּאֲרָצֹתָם, אִישׁ, לְלִשְׁנֹ--לְמִשְׁפָּחָתָם, בְּגוֹיֵיהֶם

כ אֵלֶּה בְנֵי-חָם, לְמִשְׁפָּחָתָם לְלִשְׁנָתָם, בָּאֲרָצֹתָם, בְּגוֹיֵיהֶם.

לא אֵלֶּה בְנֵי-שֵׁם, לְמִשְׁפָּחָתָם לְלִשְׁנָתָם, בָּאֲרָצֹתָם, לְגוֹיֵיהֶם.

ארבעה קריטריונים נזכרים בפסוקים באשר להיפרדות הגויים אלה מאלה.

1. איש ללשונו

2. בארצותם

3. למשפחותם

4. בגוייהם

ארבעת הקריטריונים הללו הם: לשון – שפה, ארץ- טריטוריה, משפחה – תרבות,

גוי – לאומיות.

קריטריונים אלה מייצגים זהות לאומית אוניברסלית: שפה, טריטוריה, תרבות, הגדרה לאומית. עם מתייחד מעם אחר בשפה, בצורת הדיבור והתקשורת הרווחת בחברה. השפה היא אחד הסמלים המובהקים לייחודו של עם. עם מתייחד בטריטוריה שקובעת את גבולות המחייה שלו. האדמה שעליה חי העם מייחדת אותו מקבוצות אחרות החיות בשטחי מחייה אחרים. עם מתייחד בתרבות מובחנת. הכתוב מכנה את התרבות – "משפחה". שהרי במשפחה ניכרים אורחות החיים: הלבוש, המאכל, הנימוסים, יחסי הגומלין בין מרכיבי החברה, הספרות, המוסיקה, וכל המכלול התרבותי המאפיין חברה. עם מתייחד בערכים הלאומיים שלו. הכתוב מכנה זאת בביטוי – "גוי". דהיינו: צבא, דגל, הימנון, מוסדות שלטון, צורת מישטר, שיטת משפט, סגנון התנהלות כלכלי וערכים היסטוריים. ארבעת הקריטריונים מהווים את שאלות הזהות המשמעותיות, בהגדרה עצמית של קבוצת אנשים המשתייכים לעם אחד.

אין בקריטריונים אלה התייחסות לדת. כנראה שהדת יכולה להיות חלק מהלאומיות או חלק מהתרבות.

עולה השאלה האם העם היהודי הוא עם על פי הפרמטרים הללו. לכאורה הוא עם ככל העמים. שהרי יש לו שפה משלו יש לו טריטוריה היסטורית משלו יש לו תרבות (שעיקרה הוא התנהגות דתית) ויש לו גם ערכים לאומיים. מאידך בכל שנות הגלות העם היהודי היה חסר חלק מהפרמטרים, כמו גם היום כשיהודים חיים בגולה. יהודים לא מדברים עברית בגולה אלא את שפת המקום. אין להם טריטוריה מובחנת אלא הם שותפים לטריטוריה של בני המקום. אין להם זהות לאומית משל עצמם אלא הם חולקים את הערכים הלאומיים עם בני המקום שבו הם חיים. ליהודים דתיים בגלות יש בהחלט תרבות קרי אורח חיים דתי, שהוא מאפיין את התנהלותם השונה מהסביבה שבה הם חיים. ליהודים שאינם דתיים אין גם איפיון תרבותי מיוחד. אז כמובן נשאלת השאלה האם יהודים כאלה הם חלק מהעם היהודי ואם כן במה הדבר בא לידי ביטוי. (לא בשפה, לא בטריטוריה, לא בתרבות מיוחדת וגם לא באידיאלים לאומיים משל עצמם).

לדעתנו יש חשיבות מיוחדת ללמוד את הפרק הזה בחינוך בישראל שהרי הפרמטרים הנ"ל יכולים לסייע לצעירים לזהות את מרכיבי הזהות העצמית והזהות הלאומית שלהם.

יש חשיבות מיוחדת ללמד הפרק הזה גם בחינוך היהודי בגולה. הפרק מאפשר לשתף את התלמידים בהתלבטות קיומית הנוגעת לחיי העם היהודי מחוץ לארץ ישראל.

פרק ג': כל הנפש הבאה לבית יעקב מצרימה - שבעים

ר' יהודה קיל בפירושו "דעת מקרא" עורך בטבלא את שבעים האומות ששמותיהם נזכרים בפרק שלנו¹. הוא מדגיש פעמים אחדות את העובדה שמדובר על שבעים שמות או שבעים אומות. מספר זה מקביל לנזכר בסוף ספר בראשית בנוגע לבני יעקב שירדו למצרים "כל הנפש הבאה לבית יעקב מצרימה שבעים".

¹ ר' יהודה קיל בדעת מקרא מפרש בקצרה את הפסוקים שהזכרנו לעיל בפרק ב (ה', כ'), לא') אבל לא מתייחס לפרמטרים שציינו לעיל בנוגע לזהות לאומית. הוא גם מפרש את "למשפחותם בגוייהם" כמתייחסים לנושא אחד ולא לשניים.

בפעם הראשונה שמשפחת יעקב הופכת לעם היא בירידתה למצרים.

חז"ל מזכירים פעמים הרבה שבעים לשון ושבעים אומות. הם כמובן דייקו זאת מהפרק שלנו שבו נזכרים שמות של שבעים עמים.

ההקבלה שבין שבעים העמים בפרק י' לבין שבעים נפש ממשפחת יעקב שירדו למצרים, היא הקבלה שמלמדת על המשקל של העם היהודי מול האנושות כולה. הדבר בא לידי ביטוי בחג הסוכות בדברי חכמים בנוגע לשבעים הפרים שמקריבים בחג הסוכות שהם כנגד אומות העולם, ולבסוף בשמיני עצרת מקריבים פר אחד שהוא כנגד עם ישראל. עם אחד מול שבעים עמים מצד אחד אבל שבעים נפש מבני ישראל מול שבעים אומות מצד שני.

פרק ד': יצב גבולות עמים למספר בני ישראל.

כנזכר בפתיחה, משה מבקש בפרשת האזינו להתבונן בתולדות האנושות ולהוסיף לקח. הוא קובע כי (דברים לב', ח):

יצב גבולות עמים למספר בני ישראל.

הפסוק בדברים רומז לחלוקת האנושות לעמים ולגויים².

הביטויים "גויים" ו "בהפרידו" בהאזינו מתקשרים לשני פסוקים בפרק י'

ה מֵאֵלֶּה נִפְרְדוּ אֲנִי הַגּוֹיִם, בְּאַרְצֹתָם, אִישׁ, לְלִשְׁנֹ--לְמִשְׁפַּחְתָּם, בְּגוֹיֵהֶם

לִב אֵלֶּה מִשְׁפַּחַת בְּנֵי-נֹחַ לְתוֹלְדֹתָם, בְּגוֹיֵהֶם; וּמֵאֵלֶּה נִפְרְדוּ הַגּוֹיִם,
בְּאַרְץ--אֲחֵר הַמִּבּוּל.

² ר' יהודה קיל בדעת מקרא מזכיר את הפסוק בדברים לב' 8 אשר בו מציין משה את הזיקה בין שבעים האומות למספר בני יעקב בירידתם למצרים.

הפסוקים חוזרים על הביטויים "גויים" ו "נפרדו" פעמים אחדות. ביטויים אלה כמובן מושכים חוט ברור אל פסוקי האזינו. כאשר ה' הפריד את בני האדם לקבוצות, והוא מסר לכל עם את נחלתו, הוא קבע את גבולות העמים לפי מספר בני ישראל. מספר זה הוא אותם שבעים נפש של משפחת יעקב שירדו למצרים. משה מעיד על כך שהחלוקה של ההשגחה העליונה את האנושות לגויים ולעמים, נעשתה בתכנון מוקדם ובהתחשבות, במספר שבעים נפש של בני יעקב שירדו למצרים.

פרק ה': גבולות כנען

בקידוש של שבת נזכר כי ה' הנחיל לנו את השבת כ"זכר למעשה בראשית" וגם "זכר ליציאת מצרים". לכאורה זכר למעשה בראשית הוא זכר לבריאת העולם. כמו גם זכר ליציאת מצרים הוא זכר היציאה מעבדות לחרות. אבל יש מקום לראות את השבת גם כזכר לכל האירועים שמסופר עליהם בספר בראשית עד שעלה אברהם על במת ההיסטוריה, ולא רק זכר לבריאת העולם. כל מה שמסופר עליו בספר בראשית מפרק א' עד פרק יא' הוא חלק ממעשה בראשית, חלק מעיצובו של העולם ומעיצובה של האנושות עד בחירת אברהם להיות קורא בשם ה'. יש לראות את מכלול הפרקים א'-יא' בבראשית כ"מעשה בראשית" שהוא הבסיס להווייה האנושית ולאמונה בבורא עולם. רש"י שואל בפסוק הראשון בבראשית, למה לא התחילה התורה ב"החודש הזה לכם" שהיא מצווה ראשונה? "כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גויים". סיפורי בראשית באים ללמד גם על זכות עם ישראל על ארץ ישראל. זכות זאת רמוזה בפרק י', שם מדובר על "נחלת גויים" ועל גבולותיה של ארץ כנען, שאחר כך יהפכו לגבולות ישראל.

בפרקנו התייחסות למשפחת כנען שיש בה 12 עמים (כולל כנען עצמו).

טו וּכְנַעַן, יֶלֶד אֶת-צִידֹן בְּכֹרֹוֹ--וְאֶת-חֵת. טז וְאֶת-הַיְבוּסִי, וְאֶת-הָאֱמֹרִי, וְאֶת, הַגְּרִגִּשִׁי. יז וְאֶת-הַחִיִּי וְאֶת-הָעַרְקִי, וְאֶת-הַסִּינִי. יח וְאֶת-הָאֲרֻדִּי וְאֶת-הַצִּמְרִי, וְאֶת-הַחֲמָתִי; וְאַחֵר נִפְצוּ, מִשְׁפָּחוֹת הַכְּנַעֲנִי. יט וַיְהִי גְבוּל הַכְּנַעֲנִי, מִצִּידֹן--בְּאֶכָה גְרָרָה, עַד-עֶזְרָה: בְּאֶכָה סְדֹמָה וְעִמְרָה, וְאַדְמָה וְצִבְיִם--עַד-לָשֶׁע.

מספר זה מדבר בעד עצמו. הוא חוזר גם אצל צאצאי נחור וצאצאי ישמעאל וצאצאי עשיו עד שהוא מגיע לשנים עשר בני יעקב שהופכים לשנים עשר שבטים.

העם היחיד בפרק י' שנזכרים גבולותיו הוא כנען. "ויהי גבול הכנעני". הגבולות המוכרים לנו כגבולותיה של ארץ ישראל. טריטוריה זאת נמסרה לכנען כפיקדון עד אשר ינחלו ישראל את ארץ כנען כהבטחת ה' לאברהם.

בכך יש מימוש לדברי המדרש שרש"י מביא בפירושו " ברצונו ננתנה להם, והברמצונו נטלה מהם ונתנה לנו" ברצונו הפקיד ה' את גבולות כנען בידי

שנים עשר עמי כנען וברצונו בבא הזמן נטלה מהם ונתנה לנו לשנים עשר
שבטי ישראל.

חתימה

פרק י' בספר בראשית מזמן דיון מאלף על פרמטרים של זהות לאומית במובן האוניברלי ועוד
יותר מכך פרמטרים הקשורים לזהותו של העם היהודי. הפרק מאפש מבט על הנוגע לדרכה
של ההשגחה בניהולו של העולם ובמקומו של עם ישראל היעוד האלוקי.